

## POLITINIS LYDERIS IR GĖDOS FENOMENAS

*ROMUALDAS KACEVIČIUS*

Pranešime analizuojamas gėdos – įniršio teorijos modelis, taikomas charizmatinio lyderio poveikio galiai paaiškinti. Parodoma, kokia svarbi psichologiškai pagrįsta politinio agento teorija destruktivių konfliktų genezėje. Šių teorijų kontekste analizuojamas V. Žirinovskio fenomenas.

Kodėl ir kaip žmonės įsitraukia į politinius, religinius ar socialinius judėjimus ir pamiršta viską - gyvenimą, turtą ar šeimą? Kas verčia juos įtikėti vieno asmens stebuklinga galia, jo visažinyse, tarnauti jam taip, kad sutiktų už jį atiduoti net gyvybę ar atimti ją iš kito? Šią problemą galima suformuluoti ir kitaip: kaip tampama charizmatiniu lyderiu? Ką jis duoda savo pasekėjams ir ką iš jų paima? Kaip valdomi pasekėjai, arba kaip vadas susitinka su minia?

Žinomi keli šios sunkios ir svarbios politinės psichologijos problemos aiškinimo būdai. Dažniausiai teigiama, kad charizmatinis lyderis suteikia pasekėjams saugumo jausmą. Jis žino, ko žmonės bijo ir kaip tuo naudotis, t.y. kaip manipuliuoti pasąmoninėmis ir pusiau įsisąmonintomis minios baimėmis. Jis suvokiamas kaip žinantis kelią į grupės gerovę ir saugumą. Kartu lyderis nurodo grėsmės šaltinį-priešą ir receptą, kaip jį sunaikinti. Netikrumo būsena yra verčiama tikrumo, saugumo būsena. Lyderis manipuliuoja žmonių baimėmis (nesvarbu - tikromis ar įsivaizduojamomis) ir saugumo poreikiais, kad, įgavus jėgą, būtų galima juos

eksploduoti. Tai ypač gerai sekasi, kai žmonės jaučiasi nelaimingi, nepatenkinti šiandieną, bijo rytdienos. Todėl ekonominės problemos, karai, kiti socialiniai konfliktai sukelia įvairias baimes, kuriomis meistriškai pasinaudoja autokratai. Abejojantieji atverčiami ar atsiverčia į tikrąjį tikėjimą. Po to prasideda visa totalitarizmo – autoritarizmo klasika: priešų gaudymas ir naikinimas, organizacijos (politinio judėjimo) skilimas į tikratikius ir kenkėjus, jų tarpusavio kovos ir t.t. Taip vadas ir jo šalininkai realizuoja pačių sau priskirtą misiją, o masės paprastai tyliai pripažįsta šios misijos socialinį teisėtumą ir kantriai ir ilgai laukia žadėtosios gerovės.

Ko žmonės ieško politikoje? Ieškoma paprastų atsakymų į sudėtingus klausimus (Lietuvos politikams, dažnai mėgstantiems kalbėti sudėtingai, nepakenktų tai suvokti). Taigi, vadas duoda paprastus ir emociškai reikšmingus atsakymus į egzistencinius minios poreikius-klausimus. Į kokius klausimus? Kokios emocijos čia įtraukiamos? Ar tik minios baimėse ir saugumo troškimuose slypi demagogų galia? Paanalizuokime klasikinį atvejį - A. Hitlerio atėjimą į valdžią Vėimaro Respublikoje. Kokiomis emocijomis čia buvo manipuluojama, į kokius egzistencinius minios poreikius buvo atsakyta?

G. Orwell'as 1940 m. suformulavo tokią problemą: kai socializmas, o dar tyliau kapitalizmas žmonėms kužda: "duosiu jums pasiturintį gyvenimą", A. Hitleris jiems iš visų tribūnų klykia: "nešu jums kovą, pavojų ir mirtį". Ir štai efektas: visa tauta puolė prie jo kojų<sup>1</sup>.

Kodėl taip įvyko? Kodėl dauguma Vokietijos žmonių pripažino A. Hitlerį charizmatiniu lyderiu, nors jis nežadėjo jokio saugumo?

G. Orwell'as nurodė keletą priežasčių, tarp jų ir tokią: "Hitleris taip pat suprato, koks netikras, kaip lengvai prakiurdamas yra hedonistinis požiūris į gyvenimą. Pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui, beveik visa Vakarų filosofija, bent jau visi "pažangieji" mąstytojai, ėmė tykomis godoti, jog žmonės tetrokšta vien patogumų, saugumo, taip pat, savaime aišku, nori išvengti skausmo. Tokia gyvenimo samprata visiškai atmeta, pavyzdžiui, patriotizmą ir karines dorybes. <...> Hitleris savo niauriu protu tuos troškimus jaučia ypač stipriai, todėl gerai žino, kad žmonės trokšta ne vien komforto, saugumo, trumpesnės darbo dienos, higienos, kontraceptinių priemonių ir, apskritai kalbant, sveikos nuovokos; jie taip pat trokšta, bent jau tam tikru laiku, kovoti ir aukotis <...>. Nepriklausomai nuo to, kiek fašizmas ir nacionalsocializmas yra verti kaip ekonominės teorijos, jie daug racionalesni (žvelgiant psichologijos požiūriu) už bet ko-

kią hedonistinę gyvenimo koncepciją. <...> Galimas dalykas, po kelerių metų skerdynių ir badavimo lozungas *didžiausia laimė didžiausiam žmonių skaičiui* vėl skambės patraukliai, bet šiandien kol kas ima viršų kitoks devizas: *geriau galas, kad tik pražūtų gyvenimo beprotybė*. Šiandien kovodami su žmogumi, parašiusiu šiuos žodžius (t.y. A. Hitleriu - R. K.), negalime deramai neįvertinti jų emocinės jėgos"<sup>2</sup>. Taip G.Orwell'as, tas politinės analizės genijus, rašė 1940 m. pradžioje, kai daugelis ir dešinės, ir kairės pakraipos politikų dar "buvo susigiedoję, kad nacionalsocializmas yra tik tam tikra konservatizmo atmaina, ir buvo <...> peršama vis ta pati nesugriauinama vienišiaus maniako vizija"<sup>3</sup>.

G.Orwell'as atkreipė dėmesį į fundamentalius dalykus. "Pažangieji" filosofai-politologai, racionalistai-utilitaristai, remdami visokiais tų laikų *ekonominio žmogaus* ir jo *racionalaus pasirinkimo modeliais*, siūlė pasiturinčios *saugios* hedonistinės visuomenės idealą (kaip dabar siūlo Rusijai). Ko gero jie neabejojo, kad jis negali būti nepriimtas. Bet "vienišius maniakas" pakišo beprotišką karinės visuomenės viziją - ir nugalėjo. Šis "vienišius" galėtų jų paklausti vieno paprasto dalyko: jūsų buvo tiek daug, o aš vienas, tad kodėl aš jus visus nugalėjau?

Galime padaryti dvi išvadas:

1. Toje situacijoje svarbiausia buvo ne *asmens saugumas*, nes A. Hitleris atvirai žadėjo karą, o karas tikrai negarantuoja saugumo. Vadinas, superabsurdiškoje socialinėje situacijoje (Veimaro Respublikos ekonominė-politinė krizė, septyni milijonai bedarbių) žmonės gali patraukti superabsurdiškos, bet savaip *racionalios* socialinės-politinės idėjos. Beprotybė taip pat turi savo beprotiškai racionalią logiką.

2. Daugeliui politikos teoretikų tokios įvykių raidos nepavyko numatyti. Fundamentalus klausimas: kodėl? Paprastai svarbiausios politikos teorijos (visokie "izmai") yra makrosociologinės. Jų mikrosociologinis pamatas labai silpnas. Jos *neturi* (ar beveik neturi) *psichologiškai pagrįstos politinio agento/veikėjo teorijos*. Neturi, nes formavosi Naujaisiais laikais, kai psichologijos kaip mokslo dar nebuvo. Manau, kad daugelis politikos teoretikų iki šiol to nesupranta. Bet psichologija vystosi - ir tokios teorijos kuriamos.

Kita, taip pat psichologiškai pagrįsta A. Hitlerio atėjimo į valdžią aiškinimo schema pateikta T. J. Scheffo ir S. M. Retzinger knygoje *Emocijos ir smurtas: gėda ir įniršis destruktiviuose konfliktuose*<sup>4</sup>. Jų

pagrindinė idėja tokia: *charizmatiniu lyderiu taps tas, kas pajėgs sumažinti socialinės grupės gėdos lygį*, nesvarbu, kokią socialinę kainą už tai teks sumokėti. Šioje knygoje bandoma pateikti naują *bendrają socialinio veiksmo teoriją*, kuria būtų galima paaiškinti visas destruktivaus smurto ištakas civilizacijoje. Teorijoje teigiama, kad „ilgalaikiai destruktivūs konfliktai nėra sąlygoti interesų konfliktų“<sup>5</sup> (kaip dažnai galvoja politologai), nes interesus visada galima tam tikru mastu suderinti. Priešingai, dažnai pagrindinės konfliktų priežastys slypi iracionalioje žmogiškosios prigimties dalyje, jo jausmų sferos patologijose (apie tai dažnai pamiršta racionalaus sprendimo teoretikai).

Bendroji aiškinimo schema tokia: gėda ir savigarba yra dvi pačios svarbiausios socialinės emocijos. Šiuo metu Vakarų kultūroje gėda yra netgi represuojama emocija: gėdijamasi paties gėdijimosi. Destruktivūs konfliktai kyla, kai bendravimo metu dėl pašnekovo nepritarimo atsiranda gėdos jausmas, kuris, jei yra neįsisąmoninamas (represuojamas), sukelia įniršio būseną. Šis agresyvias pasireiškiantis įniršis pašnekovui sukelia gėdos jausmą. Ta gėda vėl yra neįsisąmoninama, vėl kyla įniršis ir taip prasideda gėdos – įniršio spiralė, kuri dažnai baigiasi agresyviais ar destruktiviais veiksmais. Tokie gėdos jausmai kyla kur kas dažniau negu manoma. Bet jie tampa destruktivūs tik tada, kai yra visiškai išstumti. Tokie atvejai šiuolaikinėse visuomenėse labai tikėtini, nes gėda čia yra represuojama emocija. Be to, tokių jausmų susiformavimas susijęs su susvetimėjimo, kuris taip pat yra nepripažįstamas, represuojamas fenomenas, išaugimu šiuolaikinėse socialinėse struktūrose. Autoriai parodo, kaip A. Hitleris, dėl vaikystės psichinio vystymosi ypatumų susiformavęs kaip asmenybė su nuolatiniu gėdos – įniršio kompleksu, atvirai išreiškdamas vokiečių tautai jos patirtą pažeminimą dėl Versalio sutarties ir surasdamas atpirkimo ožius įniršiui išreikšti, sugebėjo tapti charizmatiniu lyderiu. Toks, jų nuomone, yra bendras psichologinis tapimo tokio tipo lyderiu mechanizmas<sup>6</sup>.

Ši aiškinimo schema būtų vertinga ir socialinių procesų Rusijoje analizei, kur gėdos ir pažeminimo jausmų perteklius išreiškiamas populiariais posakiais „Rusija pažeminta“, „Imperija sugriauta“, „Mus valdo okupacinis režimas“ ir t.t. Čia irgi galima išskirti tokią trinarę socialinės sąveikos schemą: *situacija – lyderio politinė elgsena – minios politinės reakcijos*.

*Situacija.* Kaip pažymi žinomas politologas O. Janovas pagar-

sėjusioje knygoje *Po Jelcino: Veimaro Rusija*, “Rusija išgyvena daugiaamžės imperinės civilizacijos kolapsą, visų tradicinių vertybių suirimą (*raspad*)”<sup>7</sup>. Tada pasirodo įvairaus plauko pretendentai į charizmatinius gelbėtojus, pavyzdžiui, V. Žirinovskis. Tačiau, pasak O. Janovo, V. Žirinovskio Rusijos politiniame olimpe niekas nevertina. “Pradėkite pokalbį su bet kuriuo rusų *patriotinės* opozicijos lyderiu - nors su *baltaisiais* Sergejaus Baburino nacionalistais, nors su *raudonaisiais* Genadijaus Ziuganovo imperialistais ar su *rudaisiais* Dmitrijaus Vasiljevo smogikais, netgi su buvusiu saugumo ministru paties V. Žirinovskio šešėliniame kabinete *nacional-bolševiku* Eduardu Limonovu - nė vienas nesusilaikys nuo paniekinančios (*brezglivaja*) grimasos, paminėjęs jo vardą”<sup>8</sup>.

Tačiau aukščiau visų nesutarimų, aukščiau paniekos - baimė. Ir “patriotinei”, ir liberaliai stovyklai V. Žirinovskis įkūnija grėsmę, kurią jos lyderiai sunkokai formuluoja (kaltinimai neariška kilme ir ideologiniu neišrankumu (*ideologičeskaja vsejadnost'*) nesiškai), bet jaučia visu savo kailiu. Baisus įtarimas, kad, nežiūrint į visą jų bravadą, prie slenksčio stovi V. Žirinovskio Rusija, paralyžiuoja ir “patriotus” ir liberalus<sup>9</sup>.

*Lyderio politinė elgsena.* “Bet ir Vladimiras Volfovičius nieko nemylė. Jo padėtis šiuolaikinėje Rusijoje - klasikinė autsaiderio, apsišaukėlio situacija, kai reikia visada atsirandančio suirutės (*smuta*) gelmėse lyg iš niekur - tuo momentu, kai jėgos, kovojančios už valdžią, praranda elektorato pasitikėjimą. <...> Panašiai kaip Hitleris, Žirinovskis su pasipūtimu atmeta visas “isteblišmento” pretenzijas ir konvencijas. Panašiai kaip Hitleris, be ceremonijų įsiveržia jis į jų didžiausių šventenybių sritį, laužydamas visas visuotines elgesio taisykles. Jis kreipiasi tiesiogiai į publiką - per “partinių šunsnukių” (*partiinaja svoloč'*) galvas. Ir nepaisant visos savo jaučiamos paniekos išsišokėliui, isteblišmentas - ir liberalus, ir “patriotinis” - kenčia nuo kankinančio nepasitikėjimo publikos lojalumu pačioms žaidimo taisyklėms, kurias taip atvirai mindo apsišaukėlis”<sup>10</sup>. V. Žirinovskis taip sprendžia “prakeiktus” Rusijos politikos klausimus. Visi “patriotinės opozicijos” lyderiai įnirtingai protestuoja prieš Kurilų salų grąžinimą Japonijai. Jie rėžia kalbas parlamente, norėdami paveikti Vyriausybę bei Prezidentą. V. Žirinovskis elgiasi kitaip. Jis tiesiogiai klausia japonų: “Jums ką, Hirosimos ir Nagasakio maža? Norite dar vienos branduolinės katastrofos? Ne? Tai užmirškite tas salas. Klausimas baigtas”.

Kitas pavyzdys. Manoma, kad dalis Afganistano karo tarybinių belaisvių yra laikomi Pakistane. Opozicijos parlamentarai įnirtingai puola Kremlių, reikalaudami diplomatinėmis priemonėmis labiau prispausti Pakistaną. V. Žirinovskio planas kitoks - jis nori iškviesti Pakistano ambasadorių, pateikti jam 72 valandų ultimatumą, o jei ne, tai rusų aviacija pradžioje nušluos nuo žemės paviršiaus Pakistano sostinę, o po to ir kitus miestus, ir mes susitiksime su savo draugais indusais prie Gango. Tokių V. Žirinovskio kalbų pavyzdžių galima pateikti labai daug.

Minios politinės reakcijos: provincialios Rusijos auditorijose tokius aiškinimus minia praryja nemąstydamą, su audringomis ovacijomis, nes V. Žirinovskis išsako tai, ką jie trokšta išgirsti. Vėl pasiremkiye A. Janovu: "Rusijos Hitleris duoda netekusiems vilties, nepasitikintiems savimi, nusivylusiems vyriausybe (*machnuvšie rukoi na pravitelstvo*) žmonėms būtent tai, ko jie trokšta - atgaivina jų pusiau pamirštą už jų nugarų stovinčios valstybės galios pojūtį. Mes visus priversime skaitytis su savimi! (*Napomnim o veličii sverchderžavy!*)"<sup>1</sup>. Kaip matome, politinės psichologijos požiūriu V. Žirinovskis dirba labai profesionaliai - jis akivaizdžiai veikia pagal gėdos-įniršio teorijos rekomenduojamas schemas, ir jis ne vienintelis toks tarp rusų-patriotų. Kyla klausimas - iš kur tokia "išmintis"? Gal mokytas, gal kopijuoja A. Hitlerio tipo politikų patirtį, o gal kaip aiškus isteroidas puikiai jaučia masių nuostatas? O gal viskas iškart? Atsakymams į šiuos klausimus reikėtų papildomos informacijos.

Jei Rusijai būdingas *gėdos perteklius*, tai Lietuvai akivaizdžiai būdingas *gėdos jausmų trūkumas*. Čia, priešingai, retai pastebima, kokia gėdinga ir apgailėtina šalies padėtis su jos *Didžiojo Vogimo* sugriauta ekonomika, jos šiukšlinomis gatvėmis, neurotiškais, persidirbimo iškankintais tėvais ir po šiukšlynus besirausiančiais vaikais. Lieka arba laukti malonių iš naujos valdžios, arba iš gamtos, arba iš gėdos.

## PASTABOS IR NUORODOS

<sup>1</sup> Orwell G. *Adolfo Hitlerio "Mein Kampf" recenzija* // Šiaurės Atėnai. - 1996. - Nr. 28. - P. 12.

<sup>2</sup> Ibid.

<sup>3</sup> Ibid.

<sup>4</sup> Scheff T.J., Retzinger S. *Emotions and Violence: Shame and Rage in Destructive Conflicts*. - Lexington. - 1991. Thomas J. Scheffas yra Kalifornijos

universiteto (Santa Barbara) sociologijos profesorius, Amerikos Sociologų asociacijos Emocijų sociologijos skyriaus vadovas. Suzanne M. Retzinger yra Kalifornijos universiteto (Santa Barbara) Bendruomenių ir organizacijų tyrimo instituto sociologė.

<sup>5</sup> Ibid.

<sup>6</sup> Ibid. Reikšmingiausi šios teorijos kūrėjai ir jų darbai: iš ankstyvųjų neabejotinai reikia paminėti XVIII a. anglų filosofą D. Hume'ą, *Traktato apie žmogaus prigimtį* II-ame tome konstravusį socialinės komunikacijos teoriją pagal savigarbos, pasididžiavimo (*pride*) ir gėdos (*shame*) fenomenus. Tiksliai D. Hume'o "emocijų sociologijos" analizė pateikiama: Taylor G. *Pride, Shame, and Guilt*. - Oxford. - 1985. Gėdos fenomeno analizei taip pat buvo reikšmingi evoliucionisto C. Darwino ir amerikiečių sociologų C. H. Cooley'io ir E. Goffmano darbai (žr.: Darwin C. *The Expression of Emotion in Man and Animals*. - London. - 1872; Cooley C. H. *Human Nature and the Social Order*. - New York. - 1902; Goffman E. *The Presentation of Self in Everyday Life*. - New York. - 1959). Jie abu gėdai ir sumišimui (*embarrassment*) skyrė didžiausią reikšmę. Tarp pastarųjų dviejų darbų tyrinėjimuose buvo pauzė, neskaitant kai kurių psichoanalitikų, pvz., A. Adler darbų apie nepilnavertiškumo – pranašumo kompleksą (žr.: Adler A. *The Individual Psychology of Alfred Adler*. New York. - 1956). Svarbus ir garsaus kultūros teoretiko E. Norberto įnašas (žr.: Norbert E. *The Civilizing Process*. - Vols. 1-3. - New York. - 1978, 1982, 1983) Jis, tirdamas asmenybės raidą, suformulavo tokią pagrindinę tezę: mažėjantis gėdos slenkstis ir gėdijimosi prisipažinimas kaimo bendruomenės irimo metu turėjo lemtingų pasekmių individo savimonės ir savikontrolės lygiams. Ypač reikšmingas buvo psichoanalitikės H. Lewis įnašas (žr.: Lewis H. *Shame and Guilt in Neurosis*. - New York. - 1971). Čia buvo išdėstyti šios teorijos pagrindiniai teiginiai, aprašyti tyrinėjimų metodai ir pagrindiniai atradimai. Pats didžiausias buvo nepripažintos gėdos fenomeno atradimas. T. J. Scheffas ir S. M. Retzinger patys pripažįsta, kad jų teorija nemažai pagrįsta H. Lewis atradimais. Pagrindiniai skirtumai tarp jų tiksliai nurodomi: Braitwaite J. *Foreword* // Scheff T. J., Retzinger S. M. Op. cit. - P. x, xii. T. J. Scheffas ir S. M. Retzinger konceptualizuoja šiuos gėdos – pykčio kompleksus per dinaminę struktūros/proceso modelį, ir tai yra neįkainojamos vertės įnašas. Be to, minėti autoriai susieja mikro- bei makrostruktūrų analizės lygmenis ir pritaiko šią teoriją politinių procesų analizei. Naujausią šios teorijos bendros raidos apžvalgą galima rasti: *American Behavioral Scientist*. - 1995. - Vol. 38. - N. 8; visas žurnalo numeris skirtas šių problemų analizei. Vertingiausi straipsniai: Scheff T. J. *Editor's Introduction: Shame and Related Emotions: An Overview* (P. 1053-1059); Lansky M. R. *Shame and the Scope of Psychoanalytic Understanding* (P. 1076-1090); Retzinger M. S. *Identifying Shame and Anger in Discourse* (P. 1104-1113); Tangney J. P. *Recent Advances in the Empirical Study of Shame and Guilt* (P. 1133-1145).

<sup>7</sup> Janov A. *Posle Jelcina: "Veimarskaja" Rossija*. - Moskva. - 1995. - P. 13.

<sup>8</sup> Ibid. - P. 118.

<sup>9</sup> Žr.: Ibid. - P. 119.

<sup>10</sup> Ibid.

<sup>11</sup> Ibid. - P. 120.